Ева ЛЯВОНАВА

ПРЫСУТНАСЦЬ ГЁТЭ Ў ТВОРАХ КАРАТКЕВІЧА

Адзін з самых вялікіх нямецкіх асветнікаў, традыцыя беларускай рэцэпцыі якога даўняя і трывалая, — Ёган Вольфганг Гётэ (1749—1832). Дастаткова грунтоўна ўкараніўся ён і ў беларускую літаратуру, у нацыянальную мастацкую і культурную свядомасць XX стагоддзя, ужо ў пачатку якога, паводле слушнага меркавання аўтараў «Гісторыі беларускага тэатра», у Беларусі «шмат паўней і шырэй, чым у папярэднія гады, прадстаўляліся творы класікаў сусветнай літаратуры і драматургіі» [5, с. 462]. Бясспрэчна, сярод апошніх значнае месца займалі і творы Гётэ.

Шматлікія праявы глыбокай цікавасці да Гётэ змяшчае ў сабе спадчына Уладзіміра Караткевіча (1930—1984). Не было даследчыка яго творчасці, які б не звярнуў увагі на філасофска-эстэтычную прысутнасць у ёй іншанацыянальнай традыцыі. Адам Мальдзіс назваў пісьменніка «дасведчаным, вялікім кніжнікам» [11, с. 222], а Анатоль Верабей меў падставы сцвярджаць: «Характэрнай асаблівасцю паэзіі У. Караткевіча з'яўляецца яе сувязь з кніжнай, літаратурнай традыцыяй. Як у ранніх, так і ў пазнейшых вершах сустракаюцца рэмінісцэнцыі, матывы, вобразы і нават ідэі прадстаўнікоў літаратуры і культуры самых розных часоў і народаў» [2, с. 43]. У сувязі з творчасцю Караткевіча даследчыкі называлі імёны Героніма Босха, Пітэра Брэйгеля Старэйшага, Мікалоюса Чурлёніса, Антуана Вато і іншых мастакоў, пісьменнікаў Дантэ Аліг'еры, Франсуа Рабле, Вальтэра Скота, Рэдзьярда Кіплінга, Фёдара Дастаеўскага, Шарля дэ Кастэра, Генрыка Сянкевіча, Алоіза Ірасека, Артура Конан Дойла, Федэрыка Гарсія Лоркі, Рамэна Ралана, Станіслава Лема, Рэя Брэдберы і іншых, эстэтычныя здабыткі якіх, так ці інакш, адгукнуліся ў творах Караткевіча, паўплывалі на станаўленне яго як асобы, на яго мастацкую сістэму. Аднак імя Гётэ ў гэтым сэнсе амаль не згадваецца. Толькі ў кнізе Аркадзя Русецкага «Уладзімір Караткевіч: Праз гісторыю ў сучаснасць» гэтае імя гучыць — поруч са шматлікімі іншымі — у сувязі з раманам «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» [14, с. 61]. Між тым праблема рэцэпцыі філасофска-эстэтычных адкрыццяў вялікага немца ў творах беларускага пісьменніка заслугоўвае пільнай увагі.

Вядома, Караткевіч быў надзвычай усцешаны беларускім увасабленнем гётэўскага «Фаўста», здзейсненым В. Сёмухам, і ўхваліў пераклад у эсэ «І наш Фаўст» (1978): «Пераклад "Фаўста" — рэч, бадай, немагчыма складаная. Ісці па сцежках Гётэ — як на злом галавы. Дыхаць жыватворным, але высокім паветрам яго горных вяршынь можа не ўсякі… Я рызыкну сказаць, што пераклад такой рэчы — адзнака сталасці літаратуры, адзнака таго, што плынь яе нястрымная… Цяжкая праца выканана дасканала…» [7; 8, кн. 2, с. 407].

Пра тое, як многа значылі для Караткевіча творы Гётэ, менавіта «беларускі» Гётэ, «беларускі» «Фаўст», сведчыць сам пісьменнік: ён чытаў (яшчэ ў пачатку 1960-х) і першы варыянт перакладу трагедыі, і наступныя, і апошні — рэч «скончаную і адшліфаваную», у якой «перакладчык дасягнуў дзіўнага: з намі гаворыць вялікі Германец, але адначасова гэта гаворыць Беларус, што выказвае думкі Гётэ, як выказваў бы іх ён, але па-беларуску» [7; 8, кн. 2, с. 409]. Варта заўважыць, што, паводле ўласнага прызнання, Уладзімір Караткевіч юнаком марыў «калі-небудзь узяцца за яго (пераклад «Фаўста». — **Е. Л.**) самому» [7; 8, кн. 2, с. 407], і толькі з перакладам В. Сёмухі гэтыя планы адпалі.

Ёсць важкія падставы гаварыць пра ўплыў Гётэ і на ўласную мастацкую творчасць

Караткевіча, прычым, на розныя яе складнікі — ад філасофіі да паэтыкі. Паралелі з Гётэ даюць аб сабе знаць у такіх творах, як «Хрыстос прызямліўся ў Гародні», «Дзікае паляванне караля Стаха», «Ладдзя роспачы», у многіх вершах. Пры гэтым філасофска-эстэтычная блізкасць проста ўражвае. Безумоўна, вышэйназваныя і іншыя творы Караткевіча ў сэнсе прысутнасці ў іх гётэўскіх матываў заслугоўваюць асобнага разгляду; тут мы толькі заўважым, што раздзел «Чорная імша» з рамана «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» цалкам можа быць пастаўлены побач са сцэнамі «Ноч Вальпургіі» з «Фаўста» Гётэ і «На замчышчы» са «Сну на кургане» Янкі Купалы як яшчэ адна надзвычай моцна напісаная карціна балявання нячыстай сілы, яшчэ адно ўвасабленне, гаворачы словамі з рамана, «ветру саміх стагоддзяў», «забыцця розуму і самога сябе», «вечнага полымя, шалёнага вечнага палёту самога жыцця». Нездарма раздзелу «Чорная імша» ў якасці аднаго з двух эпіграфаў папярэднічаюць словы з гётэўскага «Фаўста»:

Там, сярод высокіх гор,
Чвалам прэ вядзьмарскі хор [7; 6, с. 263].

Звернемся, аднак, да паэзіі Караткевіча, у прыватнасці, да яго верша «Старажытны беларус», напісанага ў 1984-м і апублікаванага ў 1986-м у кнізе «Быў. Ёсць. Буду». Але спачатку прыгадаем адзін са знакамітых вершаў (першую яго страфу) Гётэ:

Kennst du das Land, wo die Zitronen blühn,
Im dunkeln Laub die Goldorangen glühn,
Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht,
Kennst du es wohl?
Dahin! Dahin
Möcht ich mir dir,
o mein Geliebter, ziehn… [17, c. 67].

Па-беларуску верш перастраваўся неаднойчы; прывядзём тут пераклад Сцяпана Ліхадзіеўскага:

Ці знаеш край, дзе стаў лімон цвісці,
Палаюць апельсіны у лісці…
Дзе мяккі ветрык з-пад нябёс імчыць,
Высокі лаўр і ціхі мірт стаіць,
Ці знаеш ты?
Туды, туды
Хадзем з табой, мой любы, назаўжды! [9, с. 140].

«Перакладчык дасягнуў дзіўнага: з намі гаворыць вялікі Германец, але адначасова гэта гаворыць Беларус, што выказвае думкі Гётэ, як выказваў бы іх ён, але па-беларуску»

Як вядома, Гётэ напісаў верш у 1783—1784 гадах і змясціў яго ў рамане «Гады навучання Вільгельма Мейстэра» (1795). Публікаваўся верш і як самастойны твор у зборы вершаў Гётэ ў раздзеле «Балады» пад назвай «Mignon» («Міньён»; назву вершу дало імя персанажа з «Вільгельма Мейстэра», дзяўчыны-дзіцяці, абавязанай Вільгельму сваім выратаваннем, ахопленай каханнем да яго і самотай па радзіме). На наш погляд, топас менавіта гэтага верша пазнаецца ў вершы Караткевіча «Старажытны беларус». Спашлёмся на тыя радкі з яго, дзе актуалізуюцца менавіта матывы Гётэ:

…Маўчанне. Кнігу ў скуры рудай
Закрыў, бо перад ім — сцяна.
І сэнс жыцця, і хто мы, людзі,
Па кнігах не спазнаць да дна.
І усплываюць за парогам
Краін далёкіх міражы.
Як сэрца цягнецца ў дарогу,
Як прагнуць ногі зем чужых.
Туды! Туды! З няпэўнай картай.
Туды, каб рассудзіць спаўна,
Чым дрэнны чалавек і варты,
І з родным краем параўнаць…
…Прайсці праз горы, моры, логі
Нязнанай сотняй пуцявін
І зведаць золата, і Бога,
Й сем кліматаў чужых краін.
Калі ж абрыдне — Божа мілы! —
Пад лаўрамі чужынскі рай,
Прыдумаць бронзавыя крылы,
Каб адляцець у праўды край
І сесці й піць красу зямліцы,
Якой ты гонар, моц і шчыт,
Красу вунь той, сваёй званіцы,
Дзе ў бронзу гучна б'юць хрушчы [7; 1, с. 264].

Эстэтычная пераемнасць засведчылася тут нават у фармальна-відавочных, вербальна рэалізаваных адсылках да Гётэ: «Туды, туды…» у нямецкага паэта (у арыгінале «Dahin! Dahin…») і «Туды! Туды!» у бела-

Меў рацыю нямецкі вучоны Ганс Аўэрсвальд, калі ў дыялогу з Алегам Лойкам канстатаваў: «Думаю, што ў беларусаў ёсць павышаная цікавасць да Германіі ўвогуле і да яе паэзіі ў прыватнасці»

ускага; у агульных вобразах — сімвалах зямлі запаветнай: «край, дзе… / Высокі лаўр… стаіць…» («…hoch der Lorbeer steht…») у Гётэ і «Пад лаўрамі чужынскі рай…» у Караткевіча. Дастаткова і алюзійных, прыхаваных паралелей з Гётэ ў паэтыцы Караткевіча. У той жа час трансфармуюцца тэма і пафас твора; і праз назву верша, і праз змест у цэлым прыўносіцца беларуская ментальнасць, рэпрэзентуецца лёс беларускага народа і, рызыкнём меркаваць, яго канкрэтных аддаленых у часе прадстаўнікоў, гістарычных асоб, шукальнікаў «Ісціны на сей зямлі», Францыска Скарыны, напрыклад:

Спічасты строй гатычных вежаў.
Ў дубах старэнькая царква…
«Як чалавеку жыць належыць,
Скажы мне, мудрасці сава?»
На хаты ў прывідах вішнёвых
Глядзіць, і іх не бачыць ён…
«Хоць ты адкрый мне тое Слова,
Святы Настаўніка закон!
Адкрый не верай ці бязвер’ем,
Не так, як Мойзасу калісь,
Як зведаць Словам, Весам, Мерай,
Што Ісціна на сей зямлі?
Ў чым чалавечнасці адзнакі,
За кім ісці, каго маліць,
Ці багахульстваваць, ці плакаць,
Ці кнігі на стагнах паліць?»… [7; 1, с. 263].

Дарэчы, сусветная літаратура змяшчае ў сабе цэлы шэраг паэтычных рэцэпцый гётэўскага верша, сімволіка якога, у сваю чаргу, узыходзіць да біблейскіх матываў; вучоныя высветлілі, што пад яго ўплывам напісаў лірычную ўверцюру да сваёй паэмы «Абідоская нявеста» (1813) Д. Г. Н. Байран. Змест жа і пафас верша Уладзіміра Караткевіча вымушаюць згадаць гісторыю яшчэ адной беларускай — а менавіта купалаўскай — адаптацыі верша Гётэ. Даследчыкі не без падстаў лічаць, што верш Крашэўскага «Do***» («Znasz li ten kraj…»), перакладзены з польскай мовы Янкам Купалам, паводле аўтографа, у 1919-м і апублікаваны ў 1920-м, узыходзіць, у сваю чаргу, якраз да ўжо цытаванага ў перакладзе Ліхадзіеўскага верша Гётэ «Ці знаеш край…». Звернемся да купалаўскага перакладу:

Ці ты знаеш старонку,
Край магілаў, курганаў,
Дзе па небе ўдагонку
Ходзяць хмары, туманы;

Дзе крывёю, слязамі
Рэчка рэчаньку гоніць;
Поле ўкрыта касцямі,
Лес магільна гамоніць?

Край бяды, край напасцяў
Вабіць люд свой бадзячы;
Ён мілей нам ад шчасця,
Мы з ім, ён з намі плача [8, с. 412].

Відавочна, у вершы Крашэўскага і адпаведна ў купалаўскім перакладзе аказаліся зменёнымі, згодна з задумай польскага творцы, не толькі форма гётэўскага верша, але яго змест і пафас: не сонечна-цёплы край палаючых апельсінаў і лімонаў, міртаў і лаўраў, а пахмурна-тумановая старонка магіл і курганаў «мілей ад шчасця» лірычнаму герою верша Крашэўскага, як і краса сваёй «зямліцы», «сваёй званіцы», «старэнькай царквы» і «хат у прывідах вішнёвых» мілей за «чужынскі рай» герою верша Караткевіча.

Складваецца ўражанне, што твор Караткевіча паяднаў, па-мастацку сінтэзаваў паэтыку ўласна гётэўскага верша і філасофію, настрой, пафас інтэрпрэтацый гэтага верша Крашэўскім і Купалам.

Яшчэ адзін прыклад верша Караткевіча, арыенцірам у стварэнні якога мог у пэўнай ступені паслужыць «Фаўст» Гётэ, і найперш вобраз Мефістофеля, — гэта верш «Дэман». Што «Дэман» у нейкай меры генераваны трагедыяй «Фаўст» нямецкага класіка, можна сцвярджаць з вялікай доляй верагоднасці. Верш апублікаваны ў 1984-м, але напісаны, паводле аўтографа, у сакавіку 1962-га, прыкладна тады, калі Караткевіч пазнаёміўся з першым варыянтам перакладу «Фаўста» на

беларускую мову Сёмухі. Зразумела, магчыма і іншае: верш беларускага паэта — не свядомае, так бы сказаць, «цытаванне» аднаго з бліскучых, складаных вобразаў трагедыі Гётэ, а плён таго, што Д. С. Ліхачоў назваў «канцэптасферай», а Ю. Лотман — «семіятычнай памяццю культуры». Няма сумнення, што, так ці іначай, вобраз Мефістофеля ўдзельнічаў у задуме Караткевіча. Дэман і гётэўскі Мефістофель надзвычай блізкія па сваёй мастацкай структуры: абодва — багаборцы, абодва — істоты дваістыя. Вядома, што менавіта Мефістофель прыцягваў увагу Караткевіча — найбольш з усіх персанажаў трагедыі Гётэ, бачыўся Караткевічу найвялікшай удачай перакладчыка Сёмухі. І, нарэшце, менавіта як істоту дваістую, нахабную, з'едліва-зласлівую, але адначасова і дзёрзка-вясёлую, нават дабрачынную — найперш сваімі правакацыямі на пошук, на рух — акрэсліць Караткевіч гётэўскага Мефістофеля ў эсэ «І наш Фаўст»: «Сапраўдны іронік, хітруга, сафіст, цынік — і істота, якая чыніць дабро. Уладар дзіўнай, але цалкам натуральнай дыялектыкі: жыць — каб адмаўляць. Частка цемры, якая спарадзіла святло… ён — гэта скепсіс, гэта адмаўленне старога, пробны камень чалавечай думкі і стымулятар чалавечага поступу, а значыць, неабходная частка нас саміх» [7; 8, кн. 2, с. 410—411]. Згадаем словы, якія мы чуем з вуснаў самога Мефістофеля ў адказ на пытанне Фаўста «Дык хто ж ты?»:

…Частка сілы той ліхой,
Дабро ўтвараецца з якой…
Я — дух, што адмаўляе вечна!
І маю рацыю, бо ўсё жывое ў свеце
Ператвараецца ж у смецце,
То лепш няхай яго б і не было.
А што для вас — грахі ліхія,
Знішчэнне, страта, проста зло —
Ёсць родная мая стыхія…
. . . .
Як частка часткі, што калісь Усім была,
Я частка цемрадзі — прычыннасці святла…
[4, с. 53—54].

Канцэптуальна важна, што Дэман у Караткевіча таксама з'яўляецца двайніком чалавека, «неабходнай часткай нас саміх»:

Позняю ноччу з бяссілымі зорамі стылымі,
Калі ў глыбокіх дварах паміраюць вятры, —
Сеў на акно чалавек з кажановымі крыламі,
Месяц і зоры гусцеючым ценем закрыў.
Складваў і знову выпростваў ён крылы маўклівыя,
З іх вандраванняў міжзорных счышчаючы пыл.
Крылы як веер былі, як паніклыя косы алівы,
І як пагаслых ад стомы камет пацьмянелых снапы.
— Хто ты? — спытаў у яго.
— А нашто табе ведаць аб гэтым?
— Што ты?
— Я кветка і зорка. Пагоня і бег.
— Зараз адкуль?
— Я… забыўся на тыя планеты,
Дзе абпякаў мае крылы агонь, дзе завейваў іх снег.
— Што ты пабачыў?
— Тупых катаклізмаў раскаты,
Зло і пяшчоту, пажар і спакойны заліў. —
Ўсё гэта можна пабачыць на гэтай праклятай,
На благаслаўлёнай, на сонечна-змрочнай зямлі…
[7; 1, с. 293—294].

У адказ на роспачную просьбу суразмоўца аб «збавенні», выратаванні ад невыноснай «ледзяной самоты ўсяведання» нават узамен на «сэрца, што гіне ў агні», на «строфы, што разумеюць усё і нічога не могуць змяніць», Дэман вяртае яго да рэальнасці, да яго сапраўдных,ісцінных памкненняў і — спрабуе ўмацаваць падупалы дух Творцы: «Лепшаю песняй тваёй стала пакута твая. / Мужна ў цемру глядзі і трызні аб вечнай радзіме, / Трызні аб шары зямным і пакутвай далей і далей, / Пакуль не згасла зямля…» [7; 1, 294].

Паўторымся: рэцэпцыя Уладзімірам Караткевічам гётэўскай спадчыны вельмі важкая і чакае далейшага вывучэння. Відавочна і тое, што Караткевіч — далёка не адзіны беларускі мастак слова, які зведаў уплыў гётэўскага генія на свае эстэтычныя пошукі. Асабліва адчувальная філасофска-эстэтычная прысутнасць Гётэ ў беларускай літаратуры, культуры ў апошнія тры дзесяцігоддзі. Меў рацыю нямецкі вучоны Ганс Аўэрсвальд, калі ў дыялогу з Алегам Лойкам канстатаваў: «Думаю, што ў беларусаў ёсць павышаная цікавасць да Германіі ўвогуле і да яе паэзіі ў прыватнасці», як меў рацыю і Алег Лойка, калі гэту з'яву ў Беларусі растлумачыў наступным чынам: «…без Ё. В. Гётэ і Ф. Шылера нельга ж адчуваць сябе ў паэзіі самазацверджаным. Таксама ж думаць, што беларуская паэзія можа мець

будучыню без вяртання да Гётэ, Шылера, а цераз іх у Адраджэнне, у антычнасць — гэта самагубства» [13, с. 100]. Словы гэтыя сугучныя сказанаму Караткевічам: «Не можа паўнакроўна жыць літаратура без Шэкспіра, Дантэ, Гётэ, якія гучаць на яе мове» [7; 8, с. 407].

Дарэчы, Алег Лойка, тлумачачы прычыны ўласнага звароту да паэзіі Гётэ, канстатаваў не толькі сваю перакладчыцкую цікаўнасць, але і больш шырокую, імпульсаваную творчымі пошукамі: «З перадумоў памятаю цягу да балад Гётэ, да яго рамантызму, а, па-другое, цераз Гётэ я шукаў дарогі ў свет блізкаўсходняй паэзіі. Мяне вельмі цікавіў той мост, які еўрапеец Гётэ перакінуў на Усход сваім «Заходне-ўсходнім дыванам. З беларусаў у гэтай цікавасці я, відаць, быў першы, і мне як чалавеку ўвогуле імпанавала і імпануе агульналюдскасць паэзіі Гётэ…» [13, с. 102—103].

Эстэтыка Гётэ дала аб сабе знаць не толькі ў перакладах яго твораў, але і ў арыгінальных вершах шэрагу сучасных беларускіх паэтаў.

Варта дадаць: Гётэ актуальны для нас і таму, што мы, як і ён, жывём на зломе эпох, на скрыжаванні тысячагоддзяў, у часе крызісным, калі асабліва моцна адчуваецца патрэба ў апірышчы, ва ўпарадкаванні свядомасці, уяўленняў пра мінулае і будучае. Сёння, у час суцэльнай глабалізацыі, усё выразней і актуальнасць разваг Гётэ пра «сусветную літаратуру». Згадаем словы Вячаслава Іванава: «Сапраўды можа падацца, што, падводзячы з Шылерам рахункі свайму вялікаму стагоддзю, Гётэ, сам таго не ведаючы, узіраўся скрозь імглу новага стагоддзя ў далёкія праблемы нашых дзён.

Насамрэч, аглядаючы ўсю велізарную дзейнасць гэтага па-звышчалавечаму ўмяшчальнага жыцця, мы бачым, што, сілкуючы і пераўтвараючы сучаснасць, ён разам з тым ставіў пытанні, сам сэнс якіх сучаснасць яшчэ не цалкам разумела, і часткова ўжо даваў адказы на яшчэ не пастаўленыя часам пытанні», бо «з самага пачатку не час валодаў ім, а ён часам» [6, с. 240]. Сярод творцаў, якія выдатна разумелі гэта, быў і Уладзімір Караткевіч.

БІБЛІЯГРАФІЯ

1. Багдановіч, М. Поўны зб. тв.: у 3 т. — Мінск, 1993. — Т. 2.
2. Верабей, А. Абуджаная памяць: Нарыс жыцця і творчасці Уладзіміра Караткевіча. — Мінск, 1997.
3. Выхота, В. «Новая зямля» Якуба Коласа: тыпалагічнае супастаўленне з паэзіяй Гётэ // Кантакты і дыялогі. — 1999. — № 7—8.
4. Гётэ, Ё. В. Фаўст / пер. В. Сёмухі. — Мінск, 1991.
5. Гісторыя беларускага тэатра. — Мінск, 1983. — Т. 1.
6. Иванов, В. Родное и вселенское. — М., 1994.
7. Караткевіч, У. Зб. тв.: у 8 т. — Мінск, 1987, 1990, 1991. — Т. 1, 6, 8 (кн. 2).
8. Купала, Я. Зб. тв.: у 7 т. — Мінск, 1974. — Т. 4.
9. Ліхадзіеўскі, С. Берасцянка жывых трывог. — Мінск, 1962.
10. Лойка, А. Гісторыя беларускай літаратуры: Дакастрычніцкі перыяд: у 2 ч. — Мінск, 1980. — Ч. 2.
11. Мальдзіс, А. Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча: Партрэт пісьменніка і чалавека. — Мінск, 1990.
12. Навуменка, І. Янка Купала: Духоўны воблік героя. — Мінск, 1967.
13. На шляху да абагульненняў: Дыялог Г. Аўэрсвальда і А. Лойкі // Ф. Шылер. Улада песняспеву / пер. А. Лойкі. — Мінск, 1997.
14. Русецкі, А. Уладзімір Караткевіч: праз гісторыю ў сучаснасць: Нататкі літаратурнай творчасці. — Мінск, 2000.
15. Соколовский, В. К истории немецко-белорусских литературных связей // Weissrussland und der Westen: Beitrage zu einem internationalen Symposium in Munster. Dresden, 1998.
16. Тарашкевіч, Б. Выбранае: Крытыка, публіцыстыка, пераклады. — Мінск, 1991.
17. Herz, mein Herz, was soll das geben? Goethes schönste Gedichte. Berlin und Weimar, 1992.